

ԳՐԱԲԱՐԻ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Լ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Կայուն կապակցությունները (այսուհետև՝ ԿԿ) մասամբ կամ ամբողջովին վերախմաստավորված կամ նոր իմաստավորում չունեցող պատրաստի կառույցներ են, որոնք, որպես շարահյուսական յուրահատուկ միավորներ, հանդես են գալիս կա՛մ բառակապակցության, կա՛մ նախադասության կառուցվածքի կաղապարով: Դրանք մի դեպքում հատկանշվում են անվանողական արժեքով, իսկ մյուս դեպքում՝ նախադասության հաղորդակցական գործառնությունով¹: Անվանողական կամ հաղորդակցական ԿԿ-ները հարաբերակից են բառաբերականական կարգերին՝ խոսքի մասերին: Հայերենում ըստ քերականական-ձևաբանական դասակարգման առանձնացվում են գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական և եղանակավորող տեսակներ, ընդ որում բացի բայից, դրանք դասվում են անվանական կապակցությունների շարքը²:

Ընդհանրապես ԿԿ-ների դեպքում տարբերակայնությունը ի հայտ է գալիս հատկապես արտահայտության պլանում, թեև տարբերակների շարքում կարևոր է իմաստի նույնականության պահպանումը³: Հայտնի է

¹ Հմմտ. Պ. Ս. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Ե., 1973, էջ 5, 180: Խ. Գ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Ե., 1986, էջ 91, 293, Ա. Գ. Назарян, Фразеология современного французского языка, М., 1987, էջ 60:

² Հմմտ. Խ. Գ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 91: Ա. Ս. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1990, էջ 313:

³ Հմմտ. Լ. Դ. Игнатьева, Структурные и семантические свойства фразеологических единиц с фразообразующим компонентом “как” в современном русском языке (автореферат канд.

նան, որ դրանք դարձվածային միավորների տարատեսակներ են, գրեթե նույնական են իրենց իմաստներով, ոճական և շարահյուսական դերով, ունեն բառային ընդհանուր անփոփոխակ՝ բառային կազմի, բաղադրիչների քանակային (նաև շարադասական) ակնհայտ տարբերությամբ⁴:

Ուշագրավ է, որ դարձվածային տարբերակները դարձվածային հոմանիշներից առանձնացնելու հիմնական սկզբունքը դարձվածային միավորի կառուցվածքային նույնականության պահպանումն է. դարձվածային տարբերակներն ունեն ձևային միննույն անխախտելի հիմքը⁵:

Դարձվածային միավորների շրջանակներում ի հայտ եկող տարբերակայնության վերաբերյալ վերը բերված դիտարկումները հատկանշական են ԿԿ–ների համար ընդհանրապես, գրաբարի անվանողական ԿԿ–ների համար մասնավորապես:

Մույն հոդվածում քննարկվում են անվանողական ԿԿ–ների շրջանակներում առանձնացվող անվանական, տվյալ դեպքում՝ գոյականական և ածականական ԿԿ–ների տարբերակները գրաբարի մակարդակում համաժամանակյա կտրվածքով⁶: Առանձին–առանձին դիտարկվում են հին հայերենի անվանական ԿԿ–ների բառային, քերականական (ձևաբանական ու շարահյուսական) և քանակային տարբերակները՝ վերջիններիս առումով կարևորելով համատեքստի դերը. հատկապես խոսքային միջավայրում են առավել ցայտուն դրսևորվում ԿԿ–ների տարբերակների կառուցվածքային համապատասխանությունը և իմաստային նույնականությունը: Ընդ որում՝ մենք ընդգրկել ենք ինչպես գրաբարյան վերաիմաստավորված, այնպես էլ ոչ փոխաբերական նոր իմաստավորում ունեցող ԿԿ–ների տարբերակները:

дисс.), Ленинград, 1976, էջ 7–8: В. М. Мокиенко, Славянская фразеология, М., 1989, էջ 26:

⁴ Տե՛ս А. В. Кунин, Англо–русский фразеологический словарь, М., 1967, էջ 1250, Английская фразеология, М., 1970, էջ 62:

⁵ Հմմտ. Н. В. Соколова, Варианты узуальных фразеологизмов в произведениях Ю. Бондарева (Сб. «Проблема тождества фразеологических единиц», Челябинск, 1990, էջ 2–3):

⁶ Տե՛ս L. Ավետիսյան, Գրաբարի բայական դարձվածային միավորների տարբերակները («Ձահուկյանական ընթերցումներ», Ե., 2012, էջ 5–13):

Ա. Բառային (հոմանշային) տարբերակներ: Գրաբարի քննվող ԿԿ-ների տարբերակների յոթանասուն տոկոսից ավելին կազմում են հենց այդօրինակ փոփոխակները, որոնք դուրս չեն գալիս ԿԿ-ի տվյալ իմաստի շրջանակներից: Ըստ որում՝ ԿԿ-ների՝ խնդրո առարկա տարբերակներում բառային փոփոխակները կարող են լինել՝ 1. հոմանիշներ, 2. իմաստային միևնույն դաշտին, իմաստային (թեմատիկ) միևնույն խմբին պատկանող բառեր, 3. իմաստային առնչակցություն չունեցող բառեր⁷:

Ընդհանրապես յուրաքանչյուր ԿԿ այս կամ այն խոսքի մասին հարաբերակցվում է առաջին հերթին իր արտահայտած իմաստով:

Գոյականի արժեք ունեցող ԿԿ-ների գերադաս անդամը գոյական է կամ փոխանվանաբար (գոյականաբար) գործածված այլ խոսքի մաս: Այդ կարգի ԿԿ-ներն արտահայտում են հասկացություն:

Ածականական ԿԿ-ները հարաբերակից են ածականներին կամ ածականների դերում հանդես եկող այլ խոսքի մասերի: Խնդրո առարկա ԿԿ-ները կարող են կազմվել նաև առանց ածականների մասնակցության⁸:

Դիտարկենք անվանական ԿԿ-ների բառային տարբերակներն առանձին-առանձին:

1. Կապակցությունների գերադաս անդամների փոփոխությունների հետևանքով առաջացած բառային տարբերակներ:

ա) Գոյականական ԿԿ-ների տարբերակները: Գրաբարյան նման ԿԿ-ների այսօրինակ այլաձևություններում փոփոխակները հիմնականում հոմանիշներ են: Հմմտ. ստեան/հանդէս հարցափորձի (հրապարակային հարցուփորձի տեղ, դատական դահլիճ), դէն/օրէնք մագդեզանց (գրադաշտական կրոն, կրակապաշտություն), շտապ/խուճապ տագնապի (սաստիկ իրարանցում): Այս կարգի տարբերակները երկձևություններ կամ զուգաձևություններ են: Հմմտ. *Եւ այնպէս շտապ տագնապի ի վերայ հասուցանէր, մինչեւ գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծամուր պատրաստութենէն, դէռ եւս քաջ քաջ ի փախուստ դառնային* (Եղ., V յեղ.): *Եւ սաստիկ խուճապ տագնապի էր կողմանցն երկոցունց անկէլոց* (ն. տ.):

⁷ Տե՛ս *Հ. Բ. Սոկոլովա*, նշվ. աշխ., էջ 2-3: *Յ. Մ. Մոկիենկո*, նշվ. աշխ., էջ 32, 34, 36:

⁸ Հմմտ. *Խ. Գ. Բաղդիկյան*, նշվ. աշխ., էջ 128:

բ) Ածականական ԿԿ-ների տարբերակներն առաջանում են թե՛ տվյալ կապակցության այս կամ այն բաղադրիչը որևէ հոմանիշով փոխարինելով և թե՛ ԿԿ-ների բաղադրիչները փոխարինելով այնպիսի բառերով, որոնք արտահայտում են իմաստային միևնույն դաշտի հասկացություններ կամ պատկանում են իմաստային-թեմատիկ միևնույն խմբին⁹: Հետևյալ տարբերակները կազմվել են գերադաս ածականական բաղադրիչների հոմանշային փոփոխակներով. տրտում/անմխիթար մինչեւ ի մահ (չափազանց տխուր, անսփոփ), հատու/սուր քան զամենայն սուր երկսայրի (խիստ սուր՝ հատու), քաջ/արի քան զԱքիլէս (չափազանց քաջ՝ արի), իբրև զաւագ ծովու անչափ/անթիւ/բազում (խիստ շատ, անհամար): Հմմտ. տարբերակային ԿԿ-ի գերադաս բաղադրիչի հոմանշային փոփոխակները միևնույն համատեքստում. Եւ էր թիւ որդւոցն Իսրայելի իբրև զաւագ ծովու անչափ և անթիւ (Ովսէ, Ա. 10):

2. Կապակցությունների ստորադաս կամ կախյալ բաղադրիչների փոփոխությունների հետևանքով առաջացած բառային տարբերակներ:

ա) Գոյականական ԿԿ-ների տարբերակները: Սրանցում նույնպես փոփոխակներն ունեն իմաստային առնչություններ. կա՛մ հոմանիշներ են, կա՛մ բովանդակում են իմաստային միևնույն դիտվածքի (դաշտի) հասկացություններ:

Հոմանիշ կամ նույնանիշ բառերի փոփոխումով են ձևավորվել գոյականական ԿԿ-ների հետևյալ տեսակները. աչք հոգւոյ/մտաց (հոգու՝ մտքի աչքեր), մայր արեգական/արևու (արեգակի մայր մտնելու տեղը. արևմուտք), օրէնք մազդեզանց/մոզուց (գրադաշտական կրոն):

Ստորև բերվող ԿԿ-ների ստորադաս բաղադրիչների բառային փոփոխակներն ազատ կիրառություններում չունեն հոմանշային հարաբերություններ, սակայն արտահայտում են իմաստային միևնույն դաշտի հասկացություններ. Մթերք ոսկւոյ/արծաթի (զանձարան), տապանակ ուխտի/վկայութեան (եբրայեցիների մեջ՝ անփուտ փայտից շինված արկղ, որի մեջ պահում էին իրենց նվիրական սրբությունները՝

⁹ Հմմտ. *զառ ի կող/ի թափ/ի վայր* (զառիվայր. թեք՝ շեղակի դիրք՝ տեղ. դարավանդ) տարբերակները ցուցաբերում են խոսքիմասային ածական/մակբայ երկարժեքություն (տե՛ս Լ. Մ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան (Ձևաբանորեն տարարժեք բառեր), Ե., 2003, էջ 124):

տասնաբանյա տախտակները, ոսկե սափորը և Աբրահամի ծաղկած գավազանը), բան Հօր/սուրբ հոգւոյն/փրկչին (Աստծո խոսքի մարմնացումը, Աստծո միածին որդին, Քրիստոս):

Այսպէս նաև՝ ստորադաս բաղադրիչների փոփոխակայնություն ցուցաբերող ԿԿ–ները խոսքային միջավայրում. Ընդ նոյն ժամանակս խորհուրդ ի մեջ առեալ Շաւասպ Արծրունի եղբայր Վասակայ հօր Ադանայ Արծրունոյ, եւ խորհեցաւ զտիրելն Հայոց, եւ ելեալ գնաց զհետ անհանճար իմացմանց առ Պերոզ արքայ Պարսից, եւ յանձն առեալ ինքնակամ մոլորութեամբ զօրէնս մագդեգանց մոխրապաշտ յամառութեանց, եւ խնդրեալ յարքայէ զիշխանութիւն Հայոց (Թովմ. Արծ., 124): Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանութիւնն օրինօք մոգուց.... (Եղ., I):

բ) Ածականական տարբերակները ստորադաս բաղադրիչների հոմանշային փոփոխակներ են. *հարուստ/բունոն ոսկերօք* (ուժեղ, ամրակազմ, կորովի), *յաղթ (յաղթանդամ)/բունոն մարմնով* (հաղթանդամ, ուժեղ) և այլն¹⁰: Հմմտ. ստորադաս անդամների փոփոխամբ կազմված հետևյալ ԿԿ–ները, որոնց տարբերակային բաղադրիչներն արտահայտում են իմաստային միևնույն դաշտի հասկացություններ. անցեալ զաւուրբբ/զժամանակօք (շատ ծեր), հակառակ որպէս սպիտակ թխոյ/քաղցր դառին (չափազանց հակառակ, հակադիր), քան զեզն/զեշ պակասամտազոյն (սաստիկ հիմար, պակասամիտ), սպիտակ որպէս զձին/զասր//զլոյս/զկաթն (խիստ սպիտակ), բազում իբրև զաստեղս/զմայրսն Լիբանանու/զաւագ ծովու (խիստ շատ, անթիվ, անհամար): Հմմտ. ածականական ԿԿ–ների՝ խնդրո առարկա բառային տարբերակները խոսքային միջավայրում. Գտան ազգ սկայիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով եւ վիրթխարիք (Խոր., 31): Եւ էր սա այր անհեղեղ անձամբ, եւ բուն եւ ցամաք մարմնով (Սեր., 56): Վասն զի սեզ իսկ էր առ հանդերձս և այլ ուժով պնդութեան, հարստութեամբ, բուն ոսկերօք և յաղթ մարմնով (Ագաթ., 78):

¹⁰ Հմմտ. *յաղթ մարմնով/անդամովք* տարբերակներում առկա են միաժամանակ բառային և քերականական–ձևաբանական (թվի) զուգաձևություններ:

Բ. Ձևաբանական և շարահյուսական տարբերակները գրաբարում սակավադեպ են¹¹: Առաջին տիպի փոփոխակումը գրաբարի անվանական ԿԿ–ներում մեծ մասամբ կապված է հոլովի և թվի զուգաձևության հետ:

1. Հոլովական տարաձևությամբ (հոլովիչի տարբերակմամբ) ԿԿ–ներ:

ա) Գոյականական ԿԿ–ների զուգաձևություններ. մեջ գիշերի/գիշերոյ (կեսգիշեր):

բ) Ածականական ԿԿ–ների զուգաձևություններ. արեան/արեամբ չափ, մահու/մահումար չափ (շատ մեծ՝ ծանր), ազգ ազգ/ազգի ազգի (տեսակ–տեսակ, զանազան): Հմմտ. Ազդ եղեւ մեծին Տիգրանայ պատրաստ պնդութիւն Աշդահակայ. եւ ժողովեալ ազգք ազգք յընտրելոց զօրավարաց արանց քաջամարտկաց ամենայարդար պատրաստութեամբ անհուն բազմութեամբ, աճապարեալ երագել անյապաղ լինել նախ քան զԱշդահակայ դիմեցումն, զի մի քաջասրտագոյն կարծիցի Մարն քան զՀայկազնեայն (Թովմ. Արծ., 62): Չանայր ազգի ազգի հնարիւք (Եղ., 196):

2. Կա՛մ գերադաս, կա՛մ ստորադաս բաղադրիչների եզակի–հոգնակի ձևերով հանդես եկող տարբերակային ԿԿ–ներ: Հին հայերենի անվանական ԿԿ–ների այսօրինակ այլաձևություններում թվի քերականական կարգի նշանակությունը չի պահպանվում. եզակի–հոգնակի ձևերն իմաստային և քերականական առումներով չեզոք են մնում:

ա) Գոյականական ԿԿ–ների զուգաձևությունները. բազում կոյս կոյս//կոյսս կոյսս (զանազան կողմեր), կեանք յաւիտենական/յաւիտենականք (հավիտենական կյանք. անմահություն):

Թվային և հոլովական տարբերակայնություն. մայր եկեղեցի/եկեղեցեաց (զլխավոր՝ աթոռանիստ եկեղեցի), որդի մարդոյ/մարդկան (մարդ արարած, բանական էակ):

Բառային (հոմանշային) և ձևաբանական (թվային) զուգաձևություններ են՝ այք հոգւոյ/մտաց (հոգու՝ մտքի այքեր) տարբերակները: Հմմտ. Զբազում կոյս կոյս/կոյսս կոյսս հարկանէր մեծաւ պատերազմաւ (ԱԲ, 51):

¹¹ Սովորաբար առանձնացվում են մի քանի տարբերակներ՝ ձևաբանական–հնչյունական, գուտ ձևաբանական, ձևաբանական–ոճական, ձևաբանական–շարահյուսական, ձևաբանական–կետադրական: Տե՛ս *Զ. Խ. Աղաջանյան*, *Ձևաբանական նոր և խոսքի մշակույթի հարցեր*, Ե., 2007, էջ 133:

Ոչ կարել որդի մարդոյ յանձնէ առնել և ոչ ինչ: Այլ տեսիլ նորա անարգ, նուազեալ քան զամենայն որդւոց մարդկան (Ղեւ., 739):

բ) Ածականական ԿԿ–ների գուգաձևություններում հազվադեպ են գուտ թվի գուգաձևությունն դրսևորողները: Օրինակ՝ բազում իբրև գաւազ (ծովու)/գաստեղս (չափազանց շատ) տարբերակային ԿԿ–ները:

Ածականական ԿԿ–ների տարբերակներ են ի հայտ գալիս նաև ածականական և դերբայական գերադաս բաղադրիչների փոփոխությամբ. հմմտ. հատու/ազդող քան զամենայն սուր երկսայրի (խիստ սուր՝ հատու), լի/անցեալ զաւուրքք (տարիքն առած, շատ ծեր) և այլն:

Շարահյուսական տարբերակներն անվանական ԿԿ–ներում առաջանում են կա՛մ բաղադրիչների, կա՛մ ողջ կառույցի շարահասակական փոփոխություններով:

ա) Գոյականական ԿԿ–ների գուգաձևություններն իրենց իսկ բաղադրիչների շարահասակական փոփոխությունների հետևանք են. *կցորդ արեան/արեան կցորդ* (արյունակից՝ ազգական), *զարդ կայսերական/կայսերական (կայսերակերպ) զարդ* (կայսերական զարդ. թագավորական նշան)¹²: Հմմտ. Իսկ ի միւսում աւուրն ընդ այգն ընդ առաւօտն հրամայեաց արկանել ծիրանիս, եւ զարդարեցին զՏրդատիոս ի զարդ կայսերական արկեալ գնովաւ զնշան թագաւորութեանն (Ագաթ., Գ):

բ) Ածականական ԿԿ–ների շարահյուսական տարբերակներ առաջ են գալիս բաղադրիչների շարահասակական փոփոխություններով. իբրև գմարգարիտ պատուական/իբրև զպատուական մարգարիտն («խիստ հարգելի, պատվարժան»), քաղցր քան զմեղու խորիսխ/քաղցր քան զխորիսխ մեղու («շատ քաղցր՝ անուշ»). այլն՝ ողջ կառույցի ձևափոխությամբ. քաղցր իբրև զմեղր/նման քաղցրութեան մեղու («շատ քաղցր») և այլն: Հմմտ. Բերէին ... զսպիտակ իբրև զձին հանդերձանս (Ագաթ., 395): Եւ փաղփաղէր մարմինն ի բարձուէն զոր օրինակ ձին սպիտակութեամբն (Բուզ., IV, ԾԹ):

Գ. Քանակային տարբերակներում կապակցությունը փոխվում է քանակային կազմով՝ պահպանելով իմաստային նույնականությունը:

¹² Սրանք միաժամանակ բառային–բառակազմական և շարահասակական տարբերակներ են:

Նման փոփոխակներն առաջանում են քանակային կազմի կրճատումով կամ ծավալումով:

Այս առումով ուշագրավ է դարձվածաբանական գրականության մեջ առկա հետևյալ դիտարկումը. «Քանակային տարբերակայնությունը սերտորեն կապված է դարձվածքի բաղադրամասային կազմի հետ. որքան շատ բաղադրիչներ կան տվյալ դարձվածքի կազմում, այնքան մեծ է նրա տարբերակայնության հնարավորությունը»¹³:

ա) Գոյականական տարբերակներն ունեն վերացականի և կոնկրետի, ընդհանուրի և մասնավորի փոխհարաբերություն: Հմմտ. Եւ այնպէս շտապ տագնապի ի վերայ հասուցանէր, մինչեւ գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծամուր պատրաստութենէն, դեռ եւս քաջ քաջ ի փախուստ դառնային (Եղ., V):

բ) Ածականական տարբերակներն ունեն մասի և ամբողջի՝ քաղցր քան զմեղր/զմեղու խորիսխ («շատ քաղցր»), ընդհանուրի և մասնավորի, վերացականի ու կոնկրետի փոխհարաբերություն: Հմմտ. Վասն զի սէգ իսկ էր առ հանդերձս եւ այլ ուժով պնդութեան, հարստութեամբ, բուռն ոսկերօք եւ յաղթ մարմնով (Ագաթ., 78): Ապա զի էր ինքն Դղակն այր մեծ եւ անձնեայ, քաջ հարուստ ոսկերօք (Բուզ., 172):

ВАРИАНТЫ НОМИНАТИВНО УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЙ В ГРАБАРЕ

Кандидат филолог. наук Л. АВЕТИСЯН

Среди номинативно устойчивых сочетаний (УС) грабара различаются семантически переобразованные или непереосмысленные сочетания. В частности, имеются следующие варианты: лексические (դեն/օրէնք մազդէզանց/մոզուց [dēn/orēnk^c mazdezanc^c/moguc^c]), морфологические (կէանք յաւիտենական/յաւիտենականք [keank^c yawitenakank^c/yawitenakank^c]), синтаксические (զարդ կայսերական/կայսերական զարդ [zard kayserakan/kayserakan zard]) и количественные (квантитативные – բան

¹³ Տե՛ս Լ. Ժ. *Игнатъева*, Количественное варьирование во фразеологических единицах с компонентом “как”, “хоть”, “если” (Сб. Проблема тождества фразеологических единиц, էջ 87):

Աստուծոյ/էական [ban Astucoy/ēakan]). Вариантная УС входит в язык как совокупность своеобразных вариантов.

**THE VARIANTS OF NOMINATIVE STABLE COMPOUNDS
OF OLD ARMENIAN**
PhD L. AVETISSYAN

Among nominative stable compounds (SC) of Old Armenian semantically transfiguratively) or non – metaphorical SC are distinguished. The substantival and adjectival SC of Old Armenian have different variants: lexical (դեն/օրէնք մազդէզանց/մոզուց [dēn/orēnk^c mazdezanc^c/moguc^c], grammatical (morphological – կեանք յաւիտենական/յաւիտենականք [keank^c yawitenakank^c], syntactical – զարդ կայսերական/կայսերական զարդն [zard kayserakan/kayserakan zard]) and quantitative – բան Աստուծոյ/էական [ban Astucoy/ēakan]. The variant SC enters into the language as oneness its variants.